

DİL, ÖZELLİKLERİ, DOĞUŞU VE TÜREYİŞİ

1. Giriş

İnsanoğlu toplumsal bir varlıktır. Bunun için de birbirleriyle iletişim kurmak zorundadırlar.

İletişim kurmasalardı, insanlık tarihinde hiçbir ilerleme görülmez, bugünkü duruma ulaşılamazdı. Bugün bir tuşa basılarak dünyanın öbür ucundaki bilgiye çok kısa bir zamanda ulaşmak işten bile değildir.

İnsanlar için bu kadar önemli olan iletişimin gerçekleşebilmesi için alıcı, verici ve iletinin (mesaj) olması gerekir. Verici kişinin bir iletisi olsa bile alıcıya ulaştıramazsa iletişim sağlanamaz. Bunu ulaştırmanın çeşitli yolları vardır. Müzik, dans, resim, duman vb. bunlar birer iletişim aracı olarak kullanılabilir; fakat hiçbiri insana "dil"in sunduğu sınırsız olanakları sağlayamaz. Dil, insanlar arasında iletişimi en kısa ve kolay yoldan gerçekleştirir. Burada sözü edilen dil konuşma organı olan "dil" değil, anlaşma aracı olan "insan dili"dir. Hem yazı hem de konuşma dili "dil" sözcüğü kapsamında ele alınmaktadır.

İnsanlar arasında birliği, düzeni, anlaşmayı sağlayan bu aracın doğuşu konusunda çeşitli savlar ileri sürülmektedir. Bu savlar kanıtlanamamakta; fakat mantığa en yakını dilin toplumsal bir varlık olan insanın gereksinimleri sonucu önceleri beden dili, sonra konuşma dili olarak oluştuğudur. İnsanoğlu anlaşmak için ilk önceleri beden dilinden yararlanmış, daha sonra beden diline konuşma dilini katmıştır. Konuşurken beden dilinden olabildiğince yararlanılmaktadır; çünkü beden dili konuşmanın daha etkili olmasını sağlamaktadır.

Hiç konuşulmadan yaşanan bir günün olmadığı göz önünde bulundurulursa, konuşmanın yaşamımızda ne kadar çok yer tuttuğu ve önemli olduğu anlaşılır.

İşte bu ünite de *dil nedir, dilin doğuşu, dil - düşünce etkileşimi, dil - kültür ilişkisi, konuşma nedir, konuşma dili ve özellikleri, konuşma ilkeleri, konuşmacıda bulunması gereken özellikler ve konuşmanın görgü kuralları* konuları ele alınacaktır.

2. Dil Nedir?

"Dil" çok eski zamanlardan beri merak edilen bir konudur. Bunun için "*dil nedir?*" sorusunu birçok düşünür kendine sormuştur. Yunan düşünürlerinden **Platon** da bu soruyu kendine soranlardandır. O, bu soruyu **Kratylos** (1972, s. 274) adlı yapıtında şöyle yanıtlamaktadır: "*Kendi özel düşüncelerini sesin yardımıyla, özne ve yüklemeler yardımıyla anlaşılabilir duruma getirmek.*" Daha sonra bu konuda birçok tanım yapılmıştır. Bunun nedeni dilin basit gibi görünen yapısal görünümünün aslında çok karmaşık ve oluşumunun da birçok alanla ilgili olmasından kaynaklanmaktadır.

Her uzman dili kendi uzmanlık alanına göre tanımlamıştır. **Keskin** (1993, s.131), çeşitli açılardan yapılan dil tanımlarının sayısının üç yüz ellinin üzerinde olduğunu belirtmektedir. Örneğin **Adalı** (1982, s. 14) dili "*İnsan topluluklarının anlaşma, bildirişme aracı*" olarak kısaca

tanımlarken, **Aksan** (1995, s. 55) "*Düşünce, duygu ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir.*" diyerek daha ayrıntılı tanımlamıştır.

Dilin bazı özellikleri vardır:

- **Dil bir anlaşma aracıdır.** İnsanlar duygu, düşünce, istek ve kanılarını dil aracılığıyla karşısındaki insanlara anlatmaktadır.
- **Dilin temeli bilinmeyen bir zamanda atılmıştır.** Dilin ne zaman doğduğu, nasıl doğduğu kesinlik kazanmamış bir konudur.
- **Dil bir kurallar dizgesidir.** Her dilin kendine özgü kuralları vardır. Ağızdan çıkan her ses konuşmayı oluşturmaz. Bu sesler belirli kurallar doğrultusunda yan yana gelerek seslemi (hece), sesletimlerin yan yana gelmesi sözcükleri, sözcüklerin yan yana gelmesi cümleleri (tümce) oluşturmaktadır. İşte bu yan yana gelişler bir kurallar zinciri doğrultusunda olur. Yargı bildiren bu cümleler de isteklerin anlatılmasını sağlar.
- **Dil sosyal bir kurumdur.** İnsan sosyal bir canlıdır. Tek başına yaşamaz, yaşayamaz. Bir toplum içinde toplumla birlikte yaşamak zorundadır. Onun kullandığı dil de sosyal bir kurumdur. İnsan konuşma yetisiyle doğar; ama kullanacağı dil doğduğu toplumda vardır. Yani birey dili hazır bulur. Dil, bireylerin üstünde, toplumun malı olan ve bütün toplumu içine alan bir kurumdur.
- **Dil kültürün aynasıdır.** Dil bir toplumun kültürünün özelliklerini kendisinde taşır. Kültürün önemli bir ögesi olan dil aynı zamanda kültürün gelişmesini sağlar. Kültürün gelecek kuşaklara taşınması dilin yardımıyla olur.
- **Dil doğal bir araçtır.** Dil insanların kullandığı herhangi bir araca benzemez. İnsan kendisinin ürettiği araçlara istediği biçimi verebilir, onu yönlendirebilir; ama dilin doğallığı buna engel olur. Dilin kendi kuralları vardır. İnsanlar bu kurallara uyarak dilden yararlanabilirler. Dil yapay bir araç değildir. Ortak dil olarak oluşturulmaya çalışılan *Esperanto* dilinin kullanılmayışının, yaygınlaşmamasının bir nedeni de budur. Dil maddi bir araç gibi oluşturulamaz. Oluşturulmaya çalışıldığı zaman doğallığı yok olur, kendi kendini üretmez .
- **Dil düşünceyi etkilemektedir.** Düşüncenin mi, dili; dilin mi düşünceyi doğurduğu tartışılan bir konudur. Bu iki kavramın da birbirini etkilediği bilinen bir gerçektir. Dil zenginliği düşünce zenginliğinin bir göstergesidir. Bir dilin bilim dili olmadığını ileri sürmek, o dili konuşan insanların bilim üretmediklerini kabul ettikleri anlamına gelmektedir.
- **Dil canlı bir varlıktır.** Dil kendi kuralları doğrultusunda gelişen canlı bir varlıktır. Dil de canlı bir varlık gibi doğar, büyür, gelişir, değişir ve ölür. Bunun en güzel örneği dili oluşturan öğelerden sözcüklerin zaman içinde uğradıkları değişikliklerdir. Günümüzde, Türkiye Türkçesinde değişikliğe uğramış veya kullanılmayan birçok Türkçe sözcük vardır. Bugün kullanılan Türkçe de zaman içinde dilin kendi kuralları doğrultusunda değişecektir. Dilin donup kalması olası değildir.

3. Dilin Doğuşu

İnsanın nasıl, ne zaman, hangi dili konuştuğu, ilk önce hangi sözcüğü söylediği hep merak edilmiştir. Bu soruların yanıtlanması çok zordur. Yazılı metinler ancak, yakın bir geçmişin aydınlatılmasına olanak vermektedir. En eski belgeler sayılan Sümerce metinler bile bundan 5500 yıl öncesine ışık tutmaktadır. İlk insanlar ise bundan daha önceki dönemlerde yaşamışlardır. Zaten ilk önce dilin birinci kolu sayılan konuşmanın doğduğu, sonra bunun simgesel göstergesi olan yazının kullanıldığı güçlü bir varsayımdır. Burada belirtilmesi gereken bir konu da dilin doğuşu sorununun insanbilim ve ruhbilim alanındaki araştırmaların sonuçlarından yararlanmakta olduğu, daha çok bu bilim dallarının yardımıyla aydınlatılabileceğidir (Aksan, 1995, s.95). Son zamanlarda dilin doğuşu konusuyla genetikbilim de ilgilenmeye başlamıştır. Bu sorunu DNA'ları inceleyerek yanıtlamaya çalışmaktadır (1998, s. 2). **Başkan**'ın (1968, s.143) da belirttiği gibi çocuk dili üzerindeki araştırmalar da dilin doğuşunu aydınlatmaya yarayacak ipuçları vermektedir. Bu konu birçok kişi tarafından ele alınıp incelenmiştir. **İsa**'dan önce 500 yıl önce yaşamış olan Hintli **Yaska**'nın, **Herakleitos**'un çağdaşı **Demokritos**'un, Romalıların **Varro** ve **Donatus** adlı ünlü dilcilerinin bu konuda çalışmalar yaptıkları bilinmektedir.

Ortaçağda Arap dilcileri tükenmek bilmeyen çalışma ve tartışmalarıyla, XVIII. yüzyıl düşünürleri ileri sürdükleri düşünceleriyle dillerin türeyişi konusunu aydınlatmaya çalışmışlardır (Gencan, 1979, s.12).

Dille ilgili ilk sistematik görüşlere ise eski Yunan felsefesinde raslanmaktadır. Herakleitos (İ.Ö. V.yy), akıl ve sözü evrenin ve insanın bilgisinin temel ilkesi olarak belirlerken metafizik bir görüş geliştirir, dil felsefesinin doğa felsefesinden ayrılmasında öncü olur. "*Dili anlamak demek evreni anlamak demektir*", (Zillioğlu, 1993, s. 123) diyen Herakleitos evrenin anlaşılmasını dilin anlaşılmasına bağlar. İ.Ö. V. yy.'da **Herodot** (1973, s. 103) kitabında dilin doğuşu konusunda Mısır hükümdarının yaptığı bir deneyi anlatır: VII. yy.'da Mısır hükümdarı **Psammetikos** hiçbir şey duymadan büyüyen bir insanın niçin ve hangi dilde konuştuğunu merak etmiştir. Bunu öğrenmek için de bir çobana, rasgele iki tane yeni doğmuş çocuk verir, bunların ağıla konmasını ve büyütülmesini emreder. Çocukların yanında kimse ağızını açıp tek söz söylemeyecek, çocuklar ayrı bir odada kendi başlarına büyüyeceklerdi; çoban, belli saatte keçileri alıp yanlarına götürecektir süt içirip iyice doyuracak, sonra kendi işlerine bakacaktı. Yine bir gün çocukların karınlarını doyurmak için odaya giren çoban önünde diz üstü duran iki çocuğun ellerini uzatarak "*Bekos!*" diye bağırdıklarını görür. Bu durum birkaç gün daha böyle devam edince çoban çocukları hükümdarın huzuruna çıkartır. Psammetikos da çocukların "*Bekos*" dediğini duyar. "*Bekos*" Phrygia (Frigya) dilinde "ekmek" demektir. O zaman Psammetikos konuşmanın gereksinimden doğduğu ve konuşulan ilk dilin Frigya dili olduğu kanısına varmıştır. Konuşulan ilk dilin Sümerce, Almanca, Fransızca, Türkçe v.b. olduğunu kabul eden görüşler de vardır.

Bu gibi denemeler daha sonraki yıllarda da yapılmıştır. O dönemdeki ilkel denemelerin sonuçlarının doğru olmadığını belirten günümüz bilimsel araştırmalarında ise hiçbir söz duymadan büyüyen bir çocuğun konuşamayacağı yönünde veriler elde edilmiştir.

4. Dilin Türeyişiyle İlgili Kuramlar

Dilin doğuşu konusunda birçok kuram ileri sürülmüştür. Dilin doğuşuyla ilgili kuramlar şunlardır:

Yansıtma Kuramı:

Bu kuram konuşmanın insanın doğadaki sesleri taklit etmesinden doğduğunu savunur.

Hav hav, şırıl şırıl, miyav, me vb. doğada bulunan seslerin insanlar tarafından tekrarlanması konuşmayı oluşturmuştur. Bu kurama göre *hav hav* sesi köpek, *şırıl şırıl* sesi su, *miyav* sesi kedi sözcüklerinin kaynağıdır. Bu ise ancak kökenbilimin sözcüklerin en eski biçimlerini araştırmasıyla kanıtlanabilir. Bu kuram ileri sürüldüğü dönemde **Sokrat, Platon** gibi düşünürlerin karşıt görüşleriyle çürütülmeye çalışılmışsa da yandaşlar da bulmuştur.

Ünlem Kuramı:

Bu kuramı ileri süren Demokritos konuşmanın insanın duygusal yapısıyla bağlantısı olduğunu savunmuştur. Bu kuramın diğer temsilcileri: **Epicuros, Lucretus, Vico, Rousseau**'dur. 1970'lerde bir Sovyet bilim adamı da bu kuramı savunur. Bu kurama göre dilin temeli, insanın ilkel coşkularının bilinçsiz anlatımlarıdır. İkel insan, coşkusunu bir takım davranışlarla dışa vururken, bu davranışların coşkusunu anlatmaya yetmediği yerde sesler çıkartmaya başlamıştır. İşte bu sesler gelişerek dili oluşturmuştur.

Bu kuramı savunanlar olduğu gibi karşı görüşler de üretenler olmuştur. 1769 yılında Alman **Herder** "*Rousseau'nun söylediğini hayvanlar da yapıyor; ama konuşamıyorlar.*" diyerek kuramı çürütmeye çalışmıştır. Herder'e göre, dil düşüncenin ürünüdür. Bu ise sadece insana özgüdür. Dil Tanrı vergisi değildir. Diğer yetenekler gibi bir yetenektir. İnsanlar konuşma yeteneğiyle doğar. İnsanın konuşması düşünceden, hayvaninki ise içgüdüdendir. Herder, dil-düşünce arasında sıkı bir bağın olduğunu vurgulayarak konuşmanın ünlemlerden doğduğunun kabul edilemeyeceğini belirtir.

İş Kuramı:

Bu kurama göre konuşma insanların birlikte iş yaparken çıkardıkları seslerden doğmuştur.

İş yapılırken tek düzelikten kurtulmak, birlikte çalışmayı güdülemek, canla başla çalışılmasını sağlamak için insanların çıkardıkları "*ha, hı, he, ho, hu, eh*" gibi birtakım sesler konuşmanın temelini oluşturur. Bu kuram da konuya tam bir açıklık getirememektedir.

Beden Dili Kuramı:

Bu kurama göre insan anlaşmak için el-kol hareketleri yaparken birtakım sesler de çıkartır. İnsan hareketle ses arasında bağlantı kurduğu zaman konuşma doğmuştur.

Bu kuramın temel dayanağı günümüz insanının bile konuşurken el-kol hareketlerinden yararlanmasıdır. Kuramın savunucularından **Sir Richard Paget** (Taşer,1987, s. 32) bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirir: "*İnsanı, konuşmaya iten temel neden, elleriyle yeterince konuşmamak değildi; çünkü bu işi vücut hareketleriyle de rahatça yapabiliyordu. Ellerini sürekli avda ve ekim-dikimde kullanacağı araçları yapmakta kullanırken düşüncelerini anlatacak başka yöntemler bulmak, sözcüğü, dil ve dudaklarından yararlanmak zorunda kalmıştır. Böylece elle yapılan hareketlerin yerini giderek ağızın, dilin, dudakların hareketleri, hareket biçimleri almıştır.*"

Toplumsal Denetim Kuramı:

Bu kuram konuşmanın insanın kendi dışındaki kişileri denetim altına alarak kişisel gereksinimlerini karşılama isteği sonucunda doğduğunu ileri sürer. Bu kuramın ilginç yanı şudur: *Konuşma, insanın coşkusal deneyleri, yaşamı ile rasgele eyleminden doğmuştur; bu eylem, simgesel bir yoldan, öteki bireylerin davranışlarını denetim altına almak, kendi kişisel istekleriyle gereksinmelerini doyumak amacına yöneliktir* (Weaver ve Ness,1957) .

5. Dil-Düşünce Etkileşimi

Ünlü Fransız düşünürü **Descartes** "*Düşünüyorum öyleyse varım*" diyerek düşünmenin bir varoluş göstergesi olduğunu belirtmektedir. Birçok düşünür ve bilim adamı da düşünmeyi insan ve hayvanı birbirinden ayıran en önemli özellik olarak kabul eder.

Platon, düşünme ve konuşma (dil) eylemlerinin aynı şey olduğunu kabul eder. Bugüne kadar bu konuda birçok değişik görüş ileri sürülmüştür. Kimileri Platon gibi düşünme ve dili birbirinden ayırmazlar. **Hançerlioğlu** da (1983, s. 25) bu görüşü paylaşmaktadır:

"Dil ve düşünce, insanı insan eden insanca özelliklerin başında geliyor. İnsan, dünyaya açılan ilk ve tek canlıdır. İnsanın dünyaya açılmasını dili ve düşüncesi sağlamıştır. Yirmi milyon yıl önce yaşadığı sanılan maymunla aynı türden gelen çağdaş maymunun bilgisizliğine karşı çağdaş insanın üstün bilgisi, insangillerin ağızlarındaki dili gereği gibi kullanabilmelerinden doğmuştur. Çağdaş maymun, aşağı yukarı, yirmi milyon yıl önceki ortak atamızın deneylerini tekrarlamaktadır. Maymun, çocuğuna yirmi milyon yıllık bir bilgi bırakır. Dil, insangillere, kendisini öteki canlılara pek üstün kılan hızlı bir gelişme sağlamıştır. İnsan, dilini kullandığı günden itibaren yepyeni bir diyalektik gelişmeye başlamıştır. İlk düşünen ilk konuşandı. Konuşmadan düşünme yetisi, uzun bir süre sonra gelişmiştir . Dil ve düşünce, birbirlerini karşılıklı etkileyerek, genel diyalektiğin içinde, çok hızla gelişen özel bir diyalektiğe başlamış bulunmaktadır. İnsan, sözcüklerle özetleyerek dünyanın fizik yükünden kurtulmuştur, bilgi elde edebilmek için harcamak zorunda olduğu gücü ve zamanı kazanmıştır. Artık gitmesi, görmesi, dokunması, bulması, işitmesi, araması, koklaması, tatması gerekmez. Düşünmesi yeter. Dil ve düşünce diyalektiği geçmişle geleceği birleştirmiş, uzağı yakına getirmiştir. Hayvan geçmişini bilemez, insan bilir. Hayvan geleceğini tasarlayamaz, insan tasarlar. İnsan, dillenmesi sayesinde

zamanı ve mekanı eline geçirmiştir, başkalarının deneyleriyle eylemde bulunmaktadır. **Ralph Waldo Emerson**'un dediği gibi, 'Eğitilmiş bir köpek, başka bir köpeği eğitemez.' Bu başarı, dil-düşünce gücüyle elde edilen insanca bir başarıdır. "Dil mi düşünceyi doğurmuştur, düşünce mi dili?", sorusunu yanıtlamak güçtür ve yanıtlanması için daha zamana gerek vardır; fakat bu iki işlevin birbirini etkilediği kesindir. Düşünce dille, dil de düşünceyle vardır. Bu iki kavram birbirini etkilemektedir. Dil olmadan düşünce gelişmediği gibi düşüncenin de dili yarattığı bir gerçektir. Kimi zaman düşünceleri anlatacak sözcük bulunamadığı belirtilir. Bunu kişinin içinde bulunduğu duruma bağlamak daha doğru olur. Fiziksel koşullar, kişinin o andaki beyinsel yorgunluğu, ruhsal durumu, kültür düzeyi bu durumda etkili olur.

6. Dil-Kültür İlişkisi

Kültür, çok geniş bir kavramdır. İnsanın yaptıklarının kültürü zenginleştirip çoğaltması, kavramın anlamını genişletmiştir. Toplumun yaşayış biçimi, gelenekleri, inançları o toplumun kültürünü oluşturur. "Kuşbakışı bir yaklaşımla, kültür: insanın ortaya koyduğu, içinde insanın varolduğu tüm gerçeklik demektir. Öyleyse "kültür" deyimiyse insan dünyasını taşıyan, yani insan varlığının görüldüğü her şey anlaşılabilir (Uygur, 1996, s. 17)."

Dil bir toplumun ortak özelliklerini öğrenmeye yardımcı olur. Bir toplum hakkında öğrenilmek istenenler, o toplumun kullandığı dili öğrenmekle olasıdır; çünkü toplumun ürettikleri diline yansır. Bundan bin yıl sonra bir bilim adamının Türklerle ilgili bir araştırma yapmakla görevlendirildiği varsayalım. Türkler hakkında hiçbir bilgisi, Türklerle hiçbir ilişkisi olmayan bu araştırmacı herhangi bir yoldan, önce Türkçeyi iyi öğrenme olanağını bulsa, yalnızca Türkçenin sözcüklerini inceleyerek Türkiye'nin XX. yüzyılda hangi koşullar içinde bulunduğunu, ne gibi değişikliklere sahne olduğunu, Türklerde hangi kavramların önem taşıdığını ve hangi uluslarla ilişki kurduğunu ortaya koyabilir (Aksan, 1995, s. 13). Bir toplumun bir evresiyle ilgili metinler incelenerek o ulusun o evredeki kültürü, toplumsal değişimleri aydınlatılabilir. **Dede Korkut Masalları** buna en güzel örnektir. Türklerin İslamiyeti kabul etmeden önceki yaşayışıyla, kabul ettikten sonraki toplumsal değişimini bu sözlü ürünlerde görmek olasıdır. İlk yazılı metin olarak bugüne kadar gelmiş **Köktürk Kitabelerinde** de VIII. yüzyıldaki Türk kültürünü öğrenmek olasıdır. Finlilerin **Kalevala Destanı**, Hintlilerin **Ramaya Destanı**, İranlıların **Şehname**, Yunanlıların **İlyada ve Odysseia** destanları da o ulusların o dönemdeki kültürlerini yansıtmaktadır.

Türklerin göçebe yaşadıkları dönemde kullandıkları dilde tarımla ilgili sözcük yok denecek kadar azken yerleşik bir yaşama geçtiklerinde dillerinde tarımla ilgili sözcükler daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Sanayileşmiş toplumların dilinde de göçebe yaşam için gerekli olan sözcüklerin bulunmaması kadar doğal bir durumdur bu; çünkü her toplum yaşam koşullarına uygun sözcükler üretir ve kullanır. Kimi zaman dilin en küçük birliği sayılan bir tek sözcük bile o ulusun kültürü üzerine düşünce oluşturulmasına yardımcı olabilir.

Dille kültür arasında sıkı bir bağ vardır. Dil, kültürü hem kurar hem geliştirir. Bunun yanı sıra dil, kültürün bir ögesidir; ama önemi bakımından hiçbir kültür ögesiyle karşılaştırılmaz. Dil, kültür kiliminin dokunduğu ipliktir; tohumun içindeki sudur; dil kültürün yansıdığı bir aynadır. Dil kültürün nesilden nesle aktarımına yardımcı olur. Bir evrede yapılanlar bir sonraki evreye dilin yardımıyla ulaştırılabilir, tekrar tekrar aynı şeylerin bulunması için çaba harcanmaz. Dilin bu özelliği kültürün genişleyip zenginleşmesini sağlar.

Yazar:

Öğr.Gör. Zakine ÖZTÜRK ÇELİK

- S Ö Z L Ü A N L A T I M (K O N U Ş M A) (S . : 4 1 - 4 6)

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ, A Ç I K Ö Ğ R E T İ M F A K Ü L T E S İ D E R S N O T L A R I

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar:

- Ergenç, İclal. **Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü**, Simurg Kitapçılık, Ankara, 1995.
- Gencan, Tahir Nejat. **Türk Dil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1979.
- Herodot. **Herodot Tarihi**, Çev.: Müntekim Ökmen. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- İleri, Canan. **Konuşma ve Dinleme Eğitimi**, Yayınlanmamış Ders Notları. Anadolu Üniversitesi, 1992.
- Özdemir, Emin. **Güzel ve Etkili Konuşma Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Öztürk, Ali. **Tiyatro Dersinin Öğretmen Adaylarındaki Sözel İletişim Becerilerine Etkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 1998.
- Taner, Haldun. **Koyma Akıl, Oyma Akıl**, Düz Yazıları 3. Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
- Taşer, Suat. **Konuşma Eğitimi**, İleri Kitabevi, İzmir, 1992.
- Uygur, Nermi. **Kültür Kuramı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Yüksel, Ahmet Haluk. **İkna Edici İletişim**, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir, 1994.
- Zıllıoğlu, Merih. **İletişim Nedir?** Cem Yayınevi, İstanbul, 1993